

Nobilis mulier – mulier mea*

*Dames en heren, Hooggeëerd publiek! Stel dat hier een vreemdeling zou komen, uit Den Haag bijvoorbeeld, dan zou hij verbaasd staan hier zoveel leraren aan het werk te zien, op een vrije zaterdag om negen uur 's ochtends Nota Bene. Er moet wel iets heel gewichtigs aan de orde zijn, zal deze man denken. Als hij vervolgens begrijpt dat een vrouw aangevallen wordt, een alleenstaande weduwe met een dochter, één van de meest vooraanstaande, beschaafde, gefortuneerde vrouwen die we kennen, en als hij in de verte de gasachtige stank ruikt van bedorven ... **Kekererwten**, dan zal hij moeten toegeven dat het bestaande oordeel over mijn cliënte, de weduwe Metellus, heroverweging verdient. Mij lijkt, geacht publiek, dat aanklager **Marcus Tullius** daarbij niet buiten schot mag blijven, hoezeer het me ook spijt een burger met een zeker aanzien te moeten bekritisieren, een echtgenoot ... van zijn wél autochtoon-Romeinse vrouw Terentia, van zijn dochter Tullia een liefhebbende minnaar –**ACH** vader bedoel ik, ik vergis me daar steeds in. Maar helemaal onlogisch is die vergissing niet bij een man die op jonge meisjes viel en nog als oude viezerik zijn vrouw aan de dijk zette om te trouwen met een meisje van zeventien; zijn bruid Publilia was zijn pleegdochter, dus gelukkig bleef zijn bed bijna zo incestueus als het was. En, altijd belangrijk voor Tullius, zij had geld. Romeinse burgers zomaar ter dood laten brengen was alleen een excuus om hun erfenis te plunderen, gangsters als Milo verdedigen levert steun van Pompeius op, en als die verliest, dan likken we toch gewoon Caesar ... **NEE** dat smerige mondje met die walgelijke getuited lippen mag deze toespraak niet binnendringen. Gelukkig maar dat er een haarnaald door die eeuwig vuilbekkende tong gestoken is.*

U begrijpt dat het niet mijn bedoeling is vandaag een scheldrede tegen Cicero te houden, zoals die bijvoorbeeld door een anoniem persoon in de eerste eeuw na Christus is opgeschreven:

... alsof je de enige nazaat uit het geslacht van de doorluchtige Scipio Africanus bent, en niet een gevonden voorwerp, een allochtoon die kort geleden is ingeburgerd in deze stad ... Heb je dan niet van jongs af aan naar het principe geleefd dat je met je lichaam alles mag doen wat willekeurig wie lekker vindt? ... je vrouw die gepokt en gemazeld is in heiligschennis en meened, je dochter die haar moeders plaats inneemt, aantrekkelijker en jou meer ter wille dan normaal is met een vader ... Je bent een volstreekte nul, die zijn vijanden de hiel en zijn vrienden beroddelt, een totaal onbetrouwbare politieke kameleon, een senator van niks, een dure beschermheer, je hele lichaam betekent smerigheid: je loze tong, je grijpgrage handen, je reusachtige maag, je laffe voeten, je zo beschaamde schaamdelen. En *díe* man durft te zeggen "O gelukkig Rome, geboren door mijn consulaat!"

... quasi unus reliquus e familia viri clarissimi, Scipionis Africani, ac non reperticius, accitus ac paulo ante insitus huic urbi civis ... an non ita a pueritia vixisti, ut nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alicui collibuisset? ... uxor sacrilega ac periuriis delibuta, filia matris paelex, tibi iucundior atque obsequentior quam parenti par est ... homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo illarum partium, fidus nemini, levissimus senator, mercennarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat, lingua vana, manus rapacissimae, gula immensa, pedes fugaces: quae honeste nominari non possunt, inhonestissima. atque is cum eius modi sit, tamen audet dicere: "o fortunatam natam me consule Romam!"

Pseudo-Sallustius *Invectiva in Ciceronem*
1.1, 2.1, 3.5

Zoals u hier ziet, heb ik veel van het voorgaande *niet* zelf verzonnen. Zo'n smaadrede is Cicero's eigen *Pro Caelio* wél, waarvan het meest aansprekende gedeelte toch bestaat uit zijn even geestige als dodelijke aanvallen op Clodia. De Cevo spreekt over haar 'verdorven karakter'. Misschien wil ze met die woorden alleen door de ogen van Cicero kijken; maar misschien is dit óók de *communis opinio*: namelijk dat Cicero een weliswaar overdreven maar in essentie juist beeld geeft van deze mannenverslindende, incestueuze, aristocrate, die door zijn even geestige als vernietigende optreden zo aangeslagen is dat er nooit meer iets van haar vernomen is: haar politieke bemoeienissen zijn afgelopen en haar rol als Bee-Error (Beroemde Romeinse) ook. En dat is net goed, want deze zelfde vrouw heeft ook de begaafde dichter Catullus psychisch kapotgemaakt.

Dit beeld wil ik vanmorgen graag met u tegen het licht houden, en bekijken OF Clodia in werkelijkheid zo verdorven was als Cicero beweert, OF de impact van zijn rede wel zo enorm was, OF Cicero's beeld en dat bij Catullus wel zo precies overeenkomen en OF Clodia Catullus echt zo ongelukkig heeft gemaakt (*miser Catulle* zegt hij zelf in 8.1).

Laten we allereerst naar Cicero's karakterisering van Clodia kijken. A priori is het in elk geval niet waarschijnlijk dat een pleiter, die in zijn rede juist het karakter van de *beklaagde* in een goed daglicht wil stellen en die dat doet door karaktermoord op de tegenpartij te plegen, de waarheid en niets dan de waarheid spreekt.

Cicero verwijt Clodia in feite drie dingen: ze is een hoer, ze heeft een incestueuze verhouding met haar broer, Cicero's vijand Clodius, en ze heeft haar echtgenoot Metellus vermoord.¹ De eerste beschuldiging komt verreweg het vaakst voor, dat Clodia een hoer is: al in de eerste minuut van zijn rede gebruikt Cicero de woorden: geld van een hoer, *opes meretriciae*, daar draait deze zaak om; en het woord *meretrix* en afgeleiden komt een aantal malen voor. Soms wordt dat gecombineerd met het woord *libido* en *libidines* wat zowel kan betekenen "wellust" als "dat je maar doet waar je zin in hebt zonder acht te slaan op sociale en andere regels". Geregeld combineert Cicero Clodia's seksuele moraal met haar rijkdom, zoals in het begin; soms concretiseert hij het begrip "hoer" een beetje. Een veelzeggende passage is bijvoorbeeld in 49: 'als een alleenstaande vrouw haar huis openstelt voor ieders begeerte en leeft als een hoer achter het raam (*sese in meretricia vita collocaret*), het normaal vindt om diners met mannen van anderen bij te wonen, als ze dat doet in de stad, in haar park, onder de beau-monde van Baiae, als ze kortom door haar hele gedrag, haar manier van lopen (*incessu*), haar kleren, haar gezelschap, haar grote felle ogen, haar bijdehante praatjes, flikflooiën, zoenen, strandbezoek, boottochtjes, dinertjes de indruk maakt van niet zomaar een hoer, maar van een onbeschaamde ongeremde hoer ...'. Cicero voegt daar nog een toespeling op een kwadrant (*quadrans*) aan toe, een kwart van het kleinste Romeinse muntje, de as. Soms wordt beweerd dat Cicero haar ook een 'Clytaemnestra van een kwartje' (*quadrantaria Clytaemnestra*) noemt, maar die combinatie van beledigingen komt van Caelius zelf, die berucht was om zijn vulgaire en demagogische redevoeringen. Cicero neemt dankbaar Caelius' kwartje, *quadrans*, over, maar alleen in een grapje over de badmeester. "Clodia een hoer", wekelijks horen (en roepen) tienduizenden Nederlanders soortgelijke slogans, zoals dat "Silvie de hoer van Amsterdam is". Moeten we dat ook geloven? Wat Cicero *bedoelt* met een "hoer" wordt uit zijn voorbeelden wel duidelijk: een ongetrouwde vrouw hoort bij de vrouwen thuis te zitten. De deur uitgaan,

¹ - ze is een hoer (*meretrix, meretricius*): 1, 38, 48, 49, 57, 59-60

- ze geeft zich over aan *libido*: 2, 30, 38, 49-50, 70, 78

- ze heeft een seksuele verhouding met haar broer Publius: 32, 34, 57, 59-60

- ze smijdt met geld (*opes, sumptus, luxuries*): 1, 38, 57

- ze heeft zich tegen Cicero gericht in het verleden: 55

- Ze heeft haar man Metellus vermoord: 59-60.

praten met vreemde mannen, doen wat je zelf wilt (*libidines*), dat betekent “dat er over je gepraat wordt” en dat je dus een hoer bent. En als een rijke aristocrate een verhouding heeft met een man, dan is ze al helemaal een hoer. Daarmee is uiteraard die man *geen* hoerenloper: over Caelius zegt Cicero dat een man bij een vrouw die zich gedraagt als een hoer vanzelfsprekend zijn lust wil bevredigen (49: *explere libidinem voluisse*). Helaas waren veel classici conservatieve, heteroseksuele mannen, die, meer of minder diep in hun hart, diezelfde moraal koesteren, en daarmee is een groot deel van Clodia’s slechte reputatie verklaard. Zo ging ook het detail van de kwartjeshoer een eigen leven leiden. Ludwig Schwabe bijvoorbeeld, de Duitse negentiende-eeuwse geleerde die ons beeld van Catullus’ liefdesverhouding zo sterk beïnvloedt, duidt (in zijn Latijnse betoog) Clodia Metelli stelselmatig aan als *Quadrantaria*. Clodia had zeker geen geld nodig in ruil voor seksuele gunsten; daaruit zou je dus moeten concluderen dat *Quadrantaria* niet meer dan een ordinair scheldwoord is. In plaats daarvan verzinnen de geleerden erbij dat de perverse Clodia expres een symbolisch bedrag vroeg om haar promiscuïteit te onderstrepen.² Feitelijk spreekt de goedgevonden woordspeling van Caelius Cicero’s karakteristiek van Clodia als hoer juist tegen: *in triclinio Coa, in cubiculo Nola*: (‘bij het eten doorkijkblouses draagt, maar in bed plotseling onneembaar is’: Quintilianus *Institutio oratoria* 8.6.53), een verwijzing naar de dunne stoffen die op het eiland Cos werden geweven³ en daarna naar de onneembaarheid van de stad Nola en het woord *nolle*, niet willen. Dat is geen hoer, maar een vrouw die de mannen wild maakt en ze dan afwijst, een *allumeuse*. Maar omdat ze beide negatief zijn, tellen we ze voor de beeldvorming *allebei* mee.

Als de andere twee punten van Cicero waar zijn, *dan* zouden we Clodia misschien wél moreel kunnen veroordelen: een seksuele relatie met haar broer Publius, en de moord op haar echtgenoot. Om te beginnen haar broer: voor de goede orde herinner ik er allereerst aan dat Publius Clodius twee broers had (Appius en Caius) en twee zusters Clodia en ... Clodia. Daarnaast had hij een halfzuster, met dezelfde vader maar een andere moeder, namelijk ... Clodia. Deze *halfzuster* is onze Clodia. Misschien maakt dat het al minder erg. Huwelijken tussen broer en zuster waren overigens natuurlijk doodgewoon, ja verplicht, in een ander deel van de antieke wereld, namelijk onder de Macedonische Ptolemeën, de farao’s van Egypte, zoals Cleopatra, die een tijdje in Rome woonde en onder andere met Cicero kennismaakte. Dat Clodius seksuele relaties onderhield met zijn zusters, lezen we meer dan eens. Zo werden niet lang voor het proces tegen Caelius tijdens een verkiezingsbijeenkomst allerlei scheldwoorden en uiteindelijk ook uitermate obscene versjes tegen Clodius en Clodia geroepen, zoals Cicero aan zijn broer schrijft (... *cum omnia maledicta, versus denique obscoenissimi in Clodium et Clodiam dicerentur: Ad Quintum fratrem* 2.3 (SB⁴ 7), 12-15.II.56). Ongetwijfeld ging dat over seks, en déze versjes en slogans kunnen we, lijkt me, pas écht goed vergelijken met de kreten van de Nederlandse voetbalfan, en trouwens ook van de reaguurders op internetfora. Dus over het werkelijke gedrag van de Clodii zeggen ze niets. Maar zelfs als ze iets zeiden, dan weten we nog niet *welke* van de drie Clodiae bedoeld zou zijn. Kort voor de *Pro Caelio* viel Cicero Clodius aan in zijn rede *De haruspicum responsis*. Daarin heeft hij het tot tweemaal toe over incest van Clodius met *al* zijn zusters: “Of moet een man die zo uit de slaapkamer van zijn zusters komt hier kuisheid en schroom verdedigen?” (... *an ex sororum cubiculo egressus pudorem pudicitiamque defendat, Har. resp.* 9). Let op het meervoud *sorum*. Expliciet, en grover, is Cicero verderop in die rede, als hij poneert dat Clodius als puber zelf de hoer heeft gespeeld (hij was 16 toen zijn vader stierf, en ook Varro vertelt dat de

² Vergelijk andere urban myths – mannenfantasieën, zoals de promiscue vrouw die plukjes schaamhaar verzamelt.

³ Dankbaar gebruikt door Stephen Saylor in zijn fraaie schildering van Clodia die zich in haar paviljoen aan de Tiber verlustigt in potentiële minnaars.

⁴ SB verwijst naar de editie van Cicero’s brieven door Shackleton Bailey en zijn nummering.

familie berooid was) en daarna zijn zusters, *sororibus*, tot hoeren maakte,.: ‘Geen patser heeft ooit zo voluit met hoeren gerollebold als hij met zijn zusters. Na de dood van zijn vader heeft hij eerst zijn jeugdige frisheid te gelde gemaakt bij geile rijke yppen. En toen die eindelijk verzadigd waren, heeft hij zich in broederlijk sexwerk aan huis gewenteld.’ (*Quis umquam nepos tam libere cum scortis quam hic cum sororibus volutatus? qui post patris mortem primam illam aetatulam suam ad scurrarum locupletium libidines detulit, quorum intemperantia expleta in domesticis est germanitatis stupris volutatus, Har. resp. 39*). Van één zuster is in elk geval officieel verklaard dat Clodius met haar naar bed is geweest. Dat is niet onze Clodia, maar de jongste zuster, die tot het jaar 66 getrouwd was met Lucius Lucullus. Cicero gebruikt het feit in zijn verdedigingsrede van de gangster Milo: “L. Lucullus heeft onder ede verklaard dat hij door middel van ondervragingen [van zijn personeel] begrepen heeft dat hij [Clodius] verboden sex met zijn eigen zuster heeft gehad” (... *eum quem cum sorore germana nefarium stuprum fecisse L. Lucullus iuratus se quaestionibus habitis dixit comperisse, Pro Milone 73*). Het verhaal wordt ook verteld door Plutarchus in zijn biografie van Lucullus, die zegt dat “de machtigste van de senatoren” dit naar voren bracht in het proces tegen Clodius dat in 61 werd gevoerd omdat hij als vrouw vermoemd de voor mannen verboden riten van Bona Dea had bijgewoond, naar voren bracht dus ten overstaan van heel Rome. Let op het woord *germana* in Cicero’s tekst, *cum sorore germana*, zijn *echte, volle* zuster, dus *niet* zijn halfzuster Clodia. Ook in het vorige citaat gebruikt Cicero het woord *germanitas* (hier voor het eerst in het Latijn), dat, zo iets, dus juist niet *onze* Clodia suggereert. Mijn conclusie is dat ranzige praatjes over deze rijke, en in elk geval wat Clodius betreft publiciteitsgeile familie de ronde deden, vooral over Clodius’ twee echte zusters, wat één van de twee betreft in elk geval onder ede voor waar verklaard. Cicero gebruikt ze dankbaar tegen Clodia.

En ten slotte de moord op haar echtgenoot waarvan Cicero Clodia beschuldigt: eerst haalt hij onder overvloedig gejammer herinneringen aan de dood van deze Metellus op, die door *vis repentini sceleris*, het geweld van een snelle misdaad weggenomen is, om te vervolgen met de woorden (60): ‘Dus durft de Vrouw die uit *dat* huis is gearriveerd te praten over snelwerkend vergif? Is ze niet bang dat de muren kunnen spreken etc. etc.’. Als we deze insinuatie moeten geloven, die Cicero trouwens slechts erg terzijde doet, dan kunnen we heel heel lange lijsten aanleggen van Romeinen, vrouwen en mannen, die volgens praatjes hun echtgenoten vermoord hadden. De moord op Metellus schuiven we zonder meer terzijde.

Kortom, Cicero is een prima advocaat, buitengewoon geestig, ook in zijn komische toneeltjes zoals de scène in het badhuis, maar we moeten zijn karakteristieken en beschuldigingen be-slist niet voor zoete koek slikken. Laten we bovendien niet vergeten dat zijn cliënt Caelius een gevaarlijke oproerkraaiër was: eerst stond hij aan Catilina’s kant, later koos hij partij voor Caesar maar toen die hem alleen baantjes gaf die Caelius niet eervol genoeg vond, voegde hij zich bij de maffiose Milo, en trok plunderend met een legertje misdadigers en slaven door Zuid-Italië totdat Caesars soldaten hem in 48 doodden. Belangrijker, Cicero zelf geeft toe dat het hem om zijn cliënten gaat, niet om de waarheid: de retoricus Quintilianus citeert een uitspraak van Cicero die zich er op beroemt in *Pro Cluentio* de jury misleid te hebben: ‘Net zo weet de redenaar zelf wanneer hij leugens voor waarheid verkoopt dat hij liegt in plaats van de waarheid te spreken. Hij liegt dus niet zichzelf voor maar anderen. Toen Cicero trots zei dat hij in *Pro Cluentio* de jury zand in de ogen gestrooid had, had hij dus niet zijn eigen blik vertroebeld.’ (*Item orator, cum falso utitur pro uero, scit esse falsum eoque se pro uero uti: non ergo falsam habet ipse opinionem, sed fallit alium. Nec Cicero, cum se tenebras offudisse iudicibus in causa Cluenti gloriatus est, nihil ipse uidit: Quintilianus Institutio oratoria 2.17.21*). Interessant is dat in deze redevoering, gehouden in 66, Cicero Cluentius verdedigde met name door vernietigend uit te halen naar de *reputatie* van zijn moeder Sassia.

Maar in elk geval waren de politieke invloed van Clodia *en* haar reputatie gebroken ... Is *dit* nu werkelijk waar? Horen we daarna nooit meer iets van Clodia? Jawel. En hoorden we daarvoor dan heel veel meer over Clodia's positie en reputatie? Nee. We moeten goed beseffen dat er maar één antieke auteur is die ons contemporaine informatie geeft over Clodia Metelli, en dat is ... Marcus Tullius Cicero. Plutarchus noemt haar ook een enkele keer, met name in zijn biografie van Cicero, maar geeft over het algemeen erg onbetrouwbare want bewijsbaar onzinnige informatie. Behalve in de zojuist geciteerde passages en uiteraard in *Pro Caelio*, wordt Clodia nog vijf keer genoemd in de contemporaine literatuur, steeds in Cicero's brieven aan zijn vriend Atticus. De eerste brief waar ze voorkomt,⁵ stamt uit het jaar 60, dus vóór Cicero's verbanning van 58-56. Clodius klaagt dat hij bij het organiseren van spelen over meer eersterangzitplaatsen in het theater zou willen beschikken. Zijn zuster Clodia die met de consul van dat jaar is getrouwd zou hem kunnen helpen, maar geeft amper een voet, dus 30 centimeter, aan plaatsen weg. Cicero schrijft: "Mijn zuster, die als vrouw van de consul zoveel plaats heeft, geeft me niet meer dan één voet." Ik zeg: "in plaats van over die ene voet te klagen, moet je haar twee benen uit elkaar duwen". Geen erg consulaire uitspraak zul je zeggen. Inderdaad, maar ik heb de pest aan die zogenaamde consulsvrouw." ("soror, quae tantum habeat consularis loci, unum mihi solum pedem dat". "noli," inquam "de uno pede sororis queri; licet etiam alterum tollas." non consulare inquires dictum. fateor; sed ego illam odi male consularem': Cic. *Ad Atticum*. 2.1 (SB 21), ca. 03.VI.60. Cicero's uitgesproken grove repliek heb ik in mijn vertaling naar de geest weergegeven). We kunnen hier zien a) dat Cicero al op dit moment zegt de pest aan Clodia te hebben, maar b) ook dat Cicero gewoon over zaken met Clodius *on speaking terms* is, c) meer tussen de regels, dat misschien Clodius' opmerking ook de arrogantie van de oude adel tegenover een *homo novus* laat zien. De andere brieven (*Ad Atticum* 2.9, 2.14, 2.22, 2.23) stammen allemaal uit 59 en zeggen allemaal zo ongeveer hetzelfde: 'vertel me wat Clodia te zeggen had over Clodius. Ik ben benieuwd naar het verslag van jullie diner'. Clodia wordt steevast aangeduid met βῶπις, een verwijzing naar haar grote stralende ogen én, via het epitheton van Iuno getrouwd met haar broer Jupiter, naar haar incestueuze verhouding met Clodius. Ze onderhoudt kennelijk goede contacten met Cicero's beste vriend Atticus, bij wie ze meer dan eens dineert, en Cicero is vooral geïnteresseerd in Clodius' pogingen om volkstribuun te worden, waarvan hij (terecht) niet veel goeds verwacht. Telkens vraagt hij Atticus om nieuws via Clodia. Erg veel is dit alles bij elkaar niet, en op grote politieke invloed van Clodia, die soms wel als spin in een web gezien werd, duidt het al helemaal niet.

Na het proces horen we wel degelijk nog iets van Cicero over Clodia, en wel in een serie brieven aan Atticus uit het jaar 45. In februari van dat jaar is Cicero's dochter Tullia overleden, en we zien Cicero werkelijk buiten zichzelf van verdriet, op het waanzinnige af. Ook als je niet kritiekloos tegenover Cicero staat, moet je bij het lezen van zijn brieven uit deze tijd toch medelijden met hem krijgen. Cicero heeft het plan opgevat om een tempeltje (*fanum*) voor Tullia op te richten waar zij vereerd zal worden en daartoe is hij op zoek naar een stuk grond in Rome. Blijkbaar heeft Atticus gesuggereerd dat Clodia een geschikt stuk heeft; in negen brieven zegt Cicero er iets over, steeds zoiets als: 'Clodia's grond lijkt me heel goed, maar ik denk niet dat die te koop is', 'Zodoende neig ik meer tot Clodia's grond ... Maar wanneer is Clodia in Rome en aan welke prijs denk jij?' (*Clodiae sane placent sed non puto esse venalis*', 'eo magis delabor ad Clodiam ... sed quando Clodia Romae futura est et quanti rem aestimas?': *Ad Atticum* 12.38a (SB 279), 07.V.45, *Ad Atticum* 12.47 (SB 286), 14.V.45). Dat het gaat om precies het stukje aan de Tiber van waaruit Clodia haar minnaars uitzocht, zoals bijvoorbeeld Shackleton Bailey romantisch denkt, blijkt nergens. Maar wél

⁵ Alle testimonia zijn te vinden in Hajduk's *Clodia. A Sourcebook*, zie mijn bibliografie. Alleen de eerste twee brieven daar, die hier minder relevant zijn, laat ik terzijde.

duidelijk is dat zowel Atticus als Cicero ervan uitgaan dat over deze koop te praten valt en dat hij zeker niet kansloos is –en ook dat Cicero op het terrein van Clodia best zijn dochter zou willen vereren. Ook de laatste keer dat we Clodia in leven aantreffen in de Latijnse literatuur is niet spectaculair, maar toont ook geen verbroken relatie, als Cicero aan Atticus vraagt: ‘Schrijf me eens hoe het met Clodia gaat.’ (*Clodia quid egerit scribas ad me velim: Ad Atticum* 14.8 (SB 362), 16.IV.44).

Julia Hajduk werpt in haar *Clodia A Sourcebook* de vraag op of we *Pro Caelio*, of misschien *elk* Romeins strafproces, wel zo serieus moeten nemen, in die zin dat de partijen, en anderen wel weten dat de advocaat maar één doel voor ogen heeft, en dat zijn onfrisse methoden horen bij de processituatie maar in de rest van het leven geen overheersende rol hoeven te spelen: (citaat) “that both she [Clodia] and the public were willing to see a court case as an artificial ritual, rather like a play or a sporting event ...” (Hajduk p. 5). Hajduk zelf wil hier niet voor 100 % aan, en ik eigenlijk ook niet, maar iets zit er misschien toch in. Denken we alleen al aan alle processen die Cicero eerst *voor* of *met* anderen en kort daarna *tegen* dezelfde personen voerde, zoals hij Bestia had verdedigd tegen Caelius anderhalve maand voordat hij Caelius verdedigde tegen de zoon van Bestia. In forensische welsprekendheid, in elk geval bij Cicero, is *altijd* veel plaats ingeruimd voor morele kritiek en seksuele toespelingen, vaak van de grofste soort⁶, die je dus enigszins naast je kon neerleggen. In het Rome van de jaren 60-40 waren Clodia *cum suis* al evenzeer aan beschuldigingen, vuilbekken en reputatieschade gewend als voetballers en popsterren nu.

Ook over machthebbers die een minder algemeen-negatieve pers hebben dan Clodia deden vernietigende verhalen en anekdotes de ronde. Ik noem er een paar over Julius Caesar en Augustus. Over Caesar werd het spotvers gezongen: “Caesar nam Gallia en Nicomedes Caesar” (*Gallias Caesar subegit, Nicomedes Caesarem*: Suetonius *Iulius Caesar* 49.4), een verwijzing naar koning Nicomedes IV van Bithynië die algemeen beschouwd werd als het “mannelijke” van Caesar. Zoals u weet, is het voor een Romein niet zozeer van belang met welk geslacht je seks bedrijft, maar *wél* of je actief bent, dat is penetreert, *subigere* hier, dat wil zeggen een kerel bent, of geopenetreerd wordt, waar dan ook, dus een vrouw bent. De volgende anekdote is gebaseerd op deze reputatie van Caesar als Queen van Bithynië: Caesar is dolblij dat hij Gallië als provincia toegewezen heeft gekregen en ‘De blijdschap hierover maakte hem zo uitgelaten dat hij het bestond enkele dagen later in een volle senaat te snoeven: “Tegen de wil en onder het gekerm van mijn tegenstanders heb ik bereikt wat ik wilde. Van nu af aan zet ik ze elke dag voor paal”. En toen iemand hierop de vernietigende opmerking maakte dat dat als je een vrouw bent toch wel een hele opgave is ...’ (*gaudio elatus non temperavit, quin paucos post dies frequenti curia iactaret, inuitis et gementibus aduersaris adeptum se quae concupisset, proinde ex eo insultaturum omnium capitibus; ac negante quodam per contumeliam facile hoc ulli feminae fore ...*, vertaling naar D. den Hengst). Let wel, deze repliek werd gemaakt in een Romeinse senaatzitting. Van Augustus werd gezegd dat hij zich door zijn oudoom, dat is dus Caesar, had laten misbruiken. Anderen voegden eraan toe dat hij voor Caesars luitenant Hirtius de hoer had gespeeld en dat hij lichaamsbeharings had verwijderd, een frequent verwijt aan verwijfde mannen: ‘In zijn vroegste jeugd werden hem allerlei schanddaden aangewreven. Sextus Pompeius maakte hem uit voor verwijfd. Marcus Antonius beweerde dat hij zijn adoptie verdiend had door zich door zijn oudoom te laten misbruiken. En ook Lucius, de broer van Marcus Antonius, beschuldigde hem ervan dat hij zijn eer, door Caesar al geschonden, ook aan Aulus Hirtius in Spanje had prijsgegeven voor driehonderdduizend sestertiën, en dat hij de gewoonte had het haar op zijn benen met een gloeiende noot af te branden, zodat het zachter zou aangroeien. Maar ook het volk als geheel heeft eens, op een dag dat er toneel-

⁶ zie J. Adams’ *Latin sexual vocabulary* 222-3

voorstellingen werden gegeven, een vers dat op het toneel werd uitgesproken en betrekking had op een Cybele-priester, als een vernietigende toespeling op hem opgevat en luidkeels zijn instemming betuigd. De regel luidde: “Zie je hoe die geilaard met een vinger de trom beroert?” (*Prima iuventa variorum dedecorum in famiam subiit. Sextus Pompeius ut effeminatum insectatus est; M. Antonius adoptionem avunculi stupro meritum; item L. Marci frater, quasi pudicitiam delibatam a Caesare Aulo etiam Hirtio in Hispania trecentis milibus nummum substraverit solitusque sit crura suburere nuce ardenti, quo mollior pilus surgeret. Sed et populus quondam universus ludorum die et accepit in contumeliam eius et adsensu maximo conprobavit versum in scaena pronuntiatum de gallo Matris Deum tympanizante: “Videsne, ut cinaedus orbem digito temperat?”* Suetonius Augustus 68, Vertaling D. den Hengst). Blijkbaar kon tijdens een toneelvoorstelling het voltallige publiek bij het woord *cinaedus*, geilaard, smeerlap, direct aan Augustus denken: waar de bedoeling van de toneelschrijver was: “zie je hoe die verwijfde priester de tamboerijn (*orbis*) met een vinger bespeelt?”, vatte het publiek dat graag op als: “zie je hoe die smeerlap met één vinger de wereld (*orbis*) bestuurt?” Zo waren kennelijk de *mores* van de Romeinen: smeerlapperij is niet zo abnormaal en als het je verweten wordt, betekent het niet dat je verdorven bent. Wat Cicero’s Clodia betreft, zou ik voorlopig concluderen dat zij geen erg belangrijke rol speelde in de politiek en dat Cicero haar reputatie door het slijk haalt om zijn zaak te winnen, zonder dat zijn aanvallen en insinuaties veel waarheid bevatten, en zonder dat hij Clodia daarmee voor eeuwig voor gek zette. Dit is ook ongeveer de conclusie van de Amerikaanse classica Marylyn Skinner als zij zegt ‘the Clodia-myth should have no further place in reputable classical scholarship’⁷.

Nu gaan we over naar Catullus en zijn Lesbia, het tweede deel van mijn verhaal. Van *mulier nobilis*, Cicero’s notoire “vrouw”, naar Catullus’ *mea mulier*.

Een aantal gedichten van Catullus gaat over de vrouw die hij Lesbia noemt. Dat wist u allemaal. Deze Lesbia heette in werkelijkheid Clodia; ook dat is geen nieuws. Maar hoe weten we dat? Dat Lesbia een pseudoniem, *falsum nomen*, is, vertelt Ovidius ons al: Zo is vaak bezongen door haar verliefde Catullus: de vrouw die met een pseudoniem Lesbia heette / hij heeft, niet met haar voldaan, veel Liefdes geschreven / waarin hij zelf zijn eigen overspel bekend heeft (*sic sua lasciuo cantata est saepe Catullo / femina, cui falsum Lesbia nomen erat / nec contentus ea, multos uulgavit amores, / in quibus ipse suum fassus adulterium est, Tristia* 2.427-8). De identificatie van Lesbia met Clodia komt van Apuleius, tweehonderd jaar later. In zijn verdedigingsrede noemt hij voor alle ons overgeleverde liefdesdichters de schuilnaam van de geliefde en de echte naam: ‘Met dezelfde inzet klaagt men Catullus aan omdat hij de naam Lesbia in plaats van Clodia heeft gebruikt’ (*Eadem igitur opera accusent C. Catullum, quod Lesbiam pro Clodia nominarit, Verdedigingsrede* 10.3). Dat Apuleius gelijk heeft, blijkt volgens de meesten, en ook volgens mij, uit Catullus 79 *Lesbius est Pulcher*: Lesbius is een Mooie Man. Natuurlijk wil Lesbia hem liever / dan jou, Catullus, met heel je clan. / Maar die Mooie Man mag Catullus met heel zijn clan veilen / als hij drie kennissen vindt die hem willen kussen. (*Lesbius est pulcher. quid ni? / quem Lesbia malit quam te cum tota / gente, Catulle, tua. / sed tamen hic pulcher uendat cum gente Catullum, / si tria notorum suavia reperit.*). Als Lesbia Clodia is, dan is Lesbius Clodius, en natuurlijk is hij pulcher, want hij heet Pulcher. En daar gaat het gedicht ook over: dit fraaie heerschap heeft zo’n smerige mond dat niemand hem zou willen kussen. Ik heb u bij *Pro Caelio* al allerlei schunnige insinuaties van Cicero over de mond van een zekere Cloelius bespaard, dus ook aan Clodius’ mond gaan we nu voorbij. Maar de identificatie van Lesbia met Clodia lijkt me hiermee zeker; en dit gedicht met zijn Lesbius – Lesbia suggereert ook nog een beetje: incest. Alleen ... welke Clodia? Er

⁷ TAPhA 113 (1983), 287, zie bibliografie.

zijn er immers drie. Zoals Wiseman terecht opmerkt, als we een redevoering van Cicero tegen Clodius overhadden uit het Bona Dea-proces in 61, zouden we zonder meer aannemen dat in Catullus 79 Clodia *Luculli* werd bedoeld, wier verhouding met Clodius daar algemeen bekend werd. Maar nu hebben we *Pro Caelio* uit 56, en classici hebben een *horror vacui*, dus verreweg de meesten kiezen voor identificatie met Clodia *Metelli*. Daarbij hanteert men vaak een argument als dat van de oudhistoricus Münzer: het *Beweis* dat Lesbia = Clodia Metelli is ‘daß die wesentlichen Züge in dem von Catull entworfenen Bilde seiner Lesbia mit denen des Zerbildes (= karikatuur) übereinstimmen das uns Cicero von der geschichtlichen Clodia hinterlassen hat’.⁸ In hoeverre dit überhaupt waar is, zullen we zo bekijken, maar eerst stip ik nog een paar problemen aan die samenhangen met deze identificatie.

Zoals u weet, bestaat het oeuvre van Catullus uit drie delen: de polymetrische, korte gedichten, de lange gedichten en de elegische, in deze volgorde. Lesbia-Clodia komt in alle drie die onderdelen voor. Hoe zit het met de chronologie van de gedichten, en met de chronologie van de verhouding? Kunnen die ons soms helpen om de echte Clodia aan te wijzen? Om te beginnen is het lang niet zeker dat de volgorde van de gedichten door Catullus zelf is aangebracht. Het opdrachtgedicht duidt het werk namelijk aan als een *libellus*, een klein boekje; maar alle gedichten die volgen kunnen minstens drie boekrollen vullen. Dus misschien heeft Catullus alleen de korte gedichten zelf verzameld en geordend en een postume “uitgever” de rest. Of Catullus heeft de drie boeken alle drie zelf zo geordend, maar de andere twee boeken geen opdrachtgedicht gegeven. Of alweer die onbekende postume uitgever heeft alles geordend; dit zou een verklaring kunnen zijn voor de onvolkomen toestand van sommige gedichten, maar dat kan ook aan de overlevering van de handschriften te wijten zijn. Hoe dat ook zij (we komen er zo nog heel even op terug), de gedichten staan in elk geval niet in een chronologische volgorde –voor zover ze dateerbaar zijn.

Voor een datering zijn er maar een paar vaste punten: van voorjaar 57 tot voorjaar 56 was Catullus in het Klein-aziatische Bithynië, in het gevolg van de praetor Memmius. En op 3 en 4 april 56 werd het proces tegen Caelius gevoerd. Die gedichten die dateerbaar zijn, en dat zijn er niet meer dan een stuk of 10 van de 116, komen allemaal uit de jaren 56-55, dus na het verblijf in Bithynië.⁹ Een van die gedichten is nummer 11, vaak opgevat als het eind van de affaire met “Lesbia”, het gedicht waarin Catullus haar een bitter vaarwel zegt (ik wens haar veel plezier met haar minnaars, *vivat valeatque cum suis moechis*) en zichzelf met een geknakte bloem vergelijkt. Dat gedicht bevat een verwijzing naar Caesars campagne van zomer 55. Dus een verhouding tussen Catullus en een Clodia bestond in elk geval tot na de zomer van 55. Daartegenover staan dan twee gedichten waarin wordt gesproken over een *vir* (man) van Lesbia, nummers 83 en 68. In 83 zegt de dichter dat Lesbia *praesente viro*, in aanwezigheid van haar man, veel nare dingen tegen Catullus zegt, maar dat die ezel het niet snapt: dat betekent juist dat ze gek van hem is. In 68 maakt de dichter duidelijk dat hij een verhouding met een getrouwde vrouw heeft. Ik citeer een flink stuk van dit, gecompliceerde, gedicht waarop ik straks nog terugkom.

Hij heeft voor mij een afgesloten veld geopend
en mij een minnares gegeven en een huis
waar wij ons aan de liefde konden overgeven

is clausum lato patefecit limite campum, 67
isque domum nobis isque dedit dominae,
ad quam communes exerceremus amores.

⁸ In het artikel *Clodia* in Pauly Wissowa’s Realencyclopädie

⁹ Ik simplificeer hier de subtiele argumentaties van vele geleerden, en met name T.P. Wiseman, en laat ook de talloze intertextuele verwijzingen en echo’s tussen de verschillende gedichten, die gebruikt kunnen worden voor kwesties van chronologie en identificatie (maar over de manier waarop lopen de meningen nu juist sterk uiteen) buiten beschouwing.

en waar mijn stralende godin op zachte voet
 verscheen en glanzend op de afgesleten drempel
 haar voetzool zette met een tik van haar sandaal ...
 Mijn liefste hoefde nauwelijks onder te doen voor
 die vrouw toen ze zich in mijn armen nestelde.
 De liefdesgod die dartel om haar heen bleef hollen,
 zag er in zijn oranje hemdje stralend uit.
 Al wil ze geen genoeg nemen met Catullus,
 ik duld de avonturen van mijn minnares,
 ik wil me niet geheel onmogelijk maken.
 Heeft Juno zelf, de opperste godin, niet vaak
 haar woede om een misstap van haar man verbeteren,
 toen zij een avontuur van Jupiter vernam? ...
 Ze werd niet aan haar vaders rechterhand bij mij in
 een huis gevoerd dat rook naar Syrische parfum,
 maar gaf me in een wondere nacht tersluiks de gunsten
 die zij de armen van haar eigen man ontstal.
 Ik ben dus nu al tevreden als ze elke dag die
 ze met me doorbrengt, aanstipt met een stukje krijt
 vert. Paul Claes

*Quo mea se molli candida diua pede
 intulit et trito fulgentem in limine plantam
 innixa arguta constituit solea ...
 aut nihil aut paulum cui tum concedere digna
 lux mea se nostrum contulit in gremium, 132
 quam circumcursans hinc illinc saepe Cupido
 fulgebat crocina candidus in tunica.
 quae tamen etsi uno non est contenta Catullo,
 rara uerecundae furta feremus erae,
 ne nimium simus stultorum more molesti.
 Saepe etiam Iuno, maxima caelicolum,
 coniugis in culpa flagrantem concoquit iram, nos-
 cens omniuoli plurima furta Iouis ...
 nec tamen illa mihi dextra deducta paterna
 fragrantem Assyrio uenit odore domum,
 sed furtiua dedit mira munuscula nocte,
 ipsius ex ipso dempta uiri gremio.
 quare illud satis est, si nobis is datur unis
 quem lapide illa dies candidiore notat.*

Allius, de vriend van de dichter, de “hij” uit de eerste geciteerde regel, heeft hem een “vrij huis” gegeven (67-68), de beminde ‘werd niet aan haar vaders rechterhand bij mij in een huis gevoerd’ en geeft *furtiva munuscula*, gestolen gunsten, ontnomen aan de armen van haar man. Het woord *vir* kan op zich wel slaan op een vrijer met wie je niet getrouwd bent, maar in *car-men* 83, en zeker in 68, wordt evident op een echtgenoot gedoeld. Dus 1. in het jaar 55 bestond de verhouding nog, 2. in twee gedichten is Lesbia getrouwd, en 3. de verhouding tussen Clodia Metelli en Caelius viel vóór het proces van begin 56.

Over de echtgenoten van de drie Clodia’s weten we alleen het volgende: Clodia Metelli (de “onze”) werd weduwe in 59. Clodia Luculli, de jongste, die overspel met haar broer pleegde, scheidde in 66 van Lucullus. De middelste Clodia werd in 61 weduwe van Q. Marcius Rex. Als Lesbia gelijkgesteld moet worden met Clodia Metelli, had ze dus een verhouding vóór 59, en opnieuw na Caelius, en na Catullus’ jaar in Bithynië. Met andere woorden, dan moeten we aannemen dat die verhouding na enkele jaren opnieuw begon. Het zou economischer zijn als hypothese om aan te nemen dat al Catullus’ gedichten na Bithynië geschreven zijn (want alle dateerbare gedichten zijn van daarna, en de ondateerbare suggereren nooit een datum voor 56); en dan ook dat zijn “getrouwde” Lesbia één van de twee andere zusters was, die inmiddels hertrouwd was. Over hen weten we verder niets, maar dat ze hertrouwd waren is niet onwaarschijnlijk. “Economischer” betekent niet per se dat het meer waar is, maar deze conclusie, dat is die van Wiseman, heeft wel iets aantrekkelijks.

De Caelius en de Rufus die in gedichten van Catullus genoemd worden, leveren meer problemen op dan ze oplossen: in 58 zegt Catullus tegen een Caelius dat Lesbia van wie hij zoveel hield nu ‘edele Romeinen schilt in portieken’, in 100 is een Caelius, afkomstig uit Verona, op jongensjacht. Maar de Caelius uit *Pro Caelio* komt niet uit Verona, maar uit Interamnia, tegenwoordig Teramo, in de Abruzzes. In 69 en 71 wordt een Rufus bespot die als een bok stinkt uit zijn oksels en zeker geen vrouw kan vinden die met hem wil slapen, in 77 wordt een Rufus als valse vriend aangeklaagd die aan de dichter al zijn *bona* ontstolen heeft. Het is niet goed mogelijk om deze vijf, of zelfs maar 2 c.q. drie van de vijf tot een werkelijk coherent geheel te smeden, laat staan één dat met Clodia Metelli in verband te brengen is.

Eén ding is zeker: wie ook de gedichten in de huidige volgorde heeft gezet, Catullus zelf zou zijn poëzie in elk geval niet chronologisch geordend hebben: alle antieke gedichtenboeken die we hebben, van Vergilius' *Bucolica* via Horatius, de elegieën van Propertius, Tibullus en Ovidius tot Statius' *Silvae* zijn georganiseerd volgens andere dan chronologische principes. Hier moet me een punt van kritiek van het hart: de Cevo stelt voor om de gedichten te lezen in de volgorde die 'een mogelijk verloop van de relatie tussen Lesbia en Catullus (laat) zien'.¹⁰ Maar *als* de relatie met "Lesbia" al een "verloop" had, en *als* dat aan de gedichten af te lezen is, dan was het in elk geval niet de bedoeling om ze zo te lezen. Ik heb er wel begrip voor dat er didactische redenen zijn om een "verhaal" te maken van deze poëzie, en desnoods hoeven gedichten niet gelezen te worden in een door maker of samensteller beoogde volgorde. Maar dit vind ik wel een beetje het andere uiterste, een reductie van poëzie tot prozaïsch verslag van een relatie, een manier van lezen die ik onze studenten eerder probeer af te leren. Ik denk dat eindexamenleerlingen wel opgewassen zijn tegen iets meer problematisering van de relatie poëzie-leven, en van de identiteiten van Catullus, Clodia en Lesbia. En bovendien projecteren we onze ideeën over hoe een liefdesrelatie verloopt op de eerste eeuw voor Christus, of eigenlijk de ideeën van Ludwig Schwabe uit 1842. Je zou natuurlijk óók kunnen zeggen –en dat zeg ik zelf liever– dat de verhouding van de "echte" Catullus met de "echte" Clodia helemaal niet uit deze gedichten gehaald kan worden, omdat het gaat om poëtische constructies, die wel *een* relatie met de werkelijkheid hebben, maar geen uit de gedichten reconstrueerbare. Maar, kunnen we tegenwerpen, antieke auteurs zoals Ovidius en Apuleius dachten wel degelijk dat de Lesbia in de gedichten een echte persoon was. Dat is waar, maar dat dachten ze net zozeer bijvoorbeeld van Ovidius' Corinna, die wij algemeen als een fictie beschouwen. Antieke auteurs hebben heel sterk de neiging biografische gegevens uit gedichten af te leiden en die als onafhankelijke waarheid te presenteren; de *Vitae*, biografieën, van Vergilius zijn een voorbeeld van de onzin die dat kan opleveren.

Laten we dan nu bekijken hoe slecht Catullus' Lesbia was, en hoe ongelukkig ze de dichter maakte. In de volgende gedichten komt ze voor, als Lesbia of zo aangeduid dat het tamelijk zeker is dat de steeds bezongen geliefde bedoeld wordt: 5, 7, 43, 51, 58, 72, 75, 79, 83, 86, 87, 92, 107, *mea puella*: 2, 3, 11, 13, 36, *puella*: 8, 37, *mulier mea* 70, *lux mea* 68, *mea vita* 104, 109, *mea diva* 68. Één gedicht heb ik, enigszins dwars, niet meegeteld, dat is het beroemde *Odi et amo*, omdat ik het wil lezen als een algemeen gedicht over liefde, of net zozeer als een gedicht op Iuventius als één op Lesbia. Ik heb ze ingedeeld als positief, negatief of neutraal. Over mijn indeling valt natuurlijk te twisten maar ik heb geprobeerd eerlijk te zijn. *positief*: 2, 3, 5, 7, 13, 36, 43, 51, 83, 86, 87, 92, 104, 107, *negatief*: 8, 11, 37, 58, 70, 72, 75, 76, 79, *neutraal* 68, 109

We zien dat de positieve gedichten duidelijk de overhand hebben; die openen ook de bundel: het musje van Lesbia, eerst een levend speeltje, dan dood, en de honderdduizenden kusjes in 2, 3, 5 en 7 zijn verreweg de beroemdste en de meest geïmiteerde gedichten. Verder wordt Lesbia geprezen om haar schoonheid, geestigheid en uitstraling en zegt de dichter in alle toonaarden hoeveel hij van haar houdt. Ik zie maar negen meer of minder negatieve gedichten: **8**, waar de dichter zichzelf beklagt, *miser Catulle*: vroeger was het mooi, nu wil zij niet meer (*iam illa non volt*), en hij maakt zichzelf wijs dat hij ook niet meer wil; **11** een Vaarwel aan de ontrouwe geliefde, die 300 getrouwde minnaars heeft, om wie ze niks geeft en die ze ontmant. Op Catullus' liefde hoeft ze niet te hopen, die heeft ze gebroken. Dit gedicht is door zijn metrum de tegenhanger van 51, de vertaling van Sappho's beroemde *Die man schijnt mij godengelijk te zijn*, maar dat weet de lezer dan nog niet; **37** een echt obscene verwensing waar

¹⁰ dat is 51, 2, 3, 86, 79, 83, 92, 5, 87, 7, 77, 75, 70, 8, 76, 72, 85, 11, 109, 58, 49

Lesbia de hoer speelt (*consedit*) en iedereen haar begeert: in dat smerige bordeel waar mijn maten zitten zit mijn ultieme geliefde achter het raam. Allemaal willen jullie haar, en dat willen ook die miezerige vunzige hangjongeren, vooral die smerige moco met zijn gouden tanden en zijn geitenstank (*unus de capillatis, / cuniculosae Celtiberiae fili, / Egnati, opaca quem bonum facit barba / et dens Hibera defricatus urina*);¹¹ het gedicht is overigens nog delijker voor haar minnaars; in **58** “schilt”, onze Lesbia van wie Catullus meer hield dan van alles op de hele wereld, nu edele Romeinen in portieken (*nunc in quadriuis et angiportis / glubit magnanimi Remi nepotes*). Dan volgen die elegische gedichten waarvan de teneur is: je moet een vrouw niet geloven (**70** Mijn beminde zegt dat ze het meest van mij houdt, maar wie is zo gek een vrouw te geloven?), mijn geliefde is ontrouw en dat maakt mijn liefde minder zuiver (**72** Ooit zei je, Lesbia, dat je het meest van mij hield, en ik hield van jou met een zuivere liefde. Nu ken ik jou en je overspel beter en wind je me meer op maar heb ik je minder lief, **75** Nu is het zover gekomen dat ik je niet meer kan liefhebben, maar ook niet stoppen met verlangen, wat je ook doet.), ik wil van haar af, want ze verraadt me, maar ik kan het niet (**76**, Ik heb alles gedaan wat ik kon, maar jouw verraad dwingt me er een eind aan te maken. Het is moeilijk, maar het moet, anders red ik het niet meer. Goden, red me van deze pest! Ik hoef haar liefde niet meer. Ik hoef haar belofte dat ze alleen van mij is niet meer, want dat kan toch niet. Ik wil alleen van haar genezen¹²) en ten slotte het gedicht tegen Clodius dat we zagen (**79**). Die elegische gedichten zijn doorregen met andere gedichten waar de dichter jubelt over zijn liefde, en bezweert dat ze het heerlijk zullen hebben. Het laatste gedicht van de bundel op Lesbia, **109**, zegt dat zij hem een heerlijke liefde belooft. Als ze oprecht is, moge hij en zij dan een eeuwig, innig liefdesverbond hebben. Veel interpreten benadrukken hier sterk het *Als* en concluderen dat de dichter het somber inziet, maar het gedicht kan ook veel positiever gelezen worden.

Van alle gedichten zouden we allereerst kunnen opmerken dat, zoals de *Pro Caelio* uit het perspectief van een pleiter is geschreven, zo deze liefdesgedichten uit het perspectief van een minnaar met ups en downs, ups omdat alles zo heerlijk is, downs omdat zijn geliefde een ander heeft, omdat ze hem niet meer wil, omdat ze dus honderd anderen heeft, en een hoer is. Dat heeft deze literaire creatie dan gemeen met die van Cicero. Maar is dat niet nogal een algemeen verwijt? En zou dat niet vooral voortkomen uit het perspectief van de mannelijke versmadede minnaar –echt of literair?

Ik wil ook nog twee andere gedichten aanhalen, nogmaals 68 en 92. In 68 volgen na de lof op Allius die Catullus de ruimte voor zijn samenzijn met Lesbia heeft gegeven, de woorden: ‘Al wil ze geen genoeg nemen met Catullus, ik duld de avonturen van mijn minnares, ik wil me niet geheel onmogelijk maken. Heeft Juno zelf, de opperste godin, niet vaak haar woede om een misstap van haar man verbeterd, toen zij een avontuur van Jupiter vernam ... (ik ben niet haar echtgenoot, maar) Ik ben dus nu al tevreden als ze elke dag die ze met me doorbrengt, aanstipt met een stukje krijt’. Geen verzet dus hier, geen woede, maar acceptatie¹³. Dan *car-men* 92:

¹¹ Deze politiek-incorrecte, grove vertaling geeft in mijn ogen bedoeling en effect van het gedicht goed weer.

¹² Een interessant opstel van Daan den Hengst over “Catullus 76 in de klas” is te vinden in de door mij uitgegeven Catullus-bundel, interessant ook met het oog op de vraag hoe haalbaar de door Den Hengst beschreven werkwijze nu nog is.

¹³ en de implicatie dat Catullus en zijn geliefde Jupiter en Juno zijn, met, interessant genoeg, Catullus in de rol van Juno.

Lesbia scheldt me aldoor uit:
ik mag doodvallen
als ze niet van me houdt.

Hoezo? Ik schimp al net zo
maar ik mag doodvallen
als ik niet van haar houd
Vert. Paul Claes

*Lesbia mi dicit semper male nec tacet unquam
de me: Lesbia me dispeream nisi amat.
quo signo? quia sunt totidem mea: deprecor
illam assidue, uerum dispeream nisi amo.*

Hiervan vind ik eigenlijk dat het enigszins de bodem uitslaat onder *alle* negatieve gedichten van Catullus: Ik schimp al net zo, maar ik mag doodvallen als ik niet van haar houd. Kortom, alle lelijke woorden over Lesbia die u tot nu toe gelezen hebt, in alle negen negatieve gedichten hiervoor betekenen eigenlijk niets.

Ik zou concluderen dat “Catullus” in zijn gedichten onder andere opnames of scènes laat zien uit een liefdesverhouding met “Lesbia” voor wie één van de drie Clodiae model heeft gestaan. De positieve punten van deze Clodia overwegen: haar schoonheid, haar geestigheid, haar literaire kwaliteiten –en dat is sowieso al een verschil met Cicero’s Clodia die geen positieve kwaliteiten heeft. Haar negatieve punten zijn (net als de positieve overigens) nogal algemeen: ze heeft steeds anderen en is dus een hoer. Wat wij in feite doen, is: het beeld nemen dat Cicero schetst van Clodia Metelli, een beeld dat om begrijpelijke redenen uiterst negatief is; dat plakken we vervolgens op Catullus’ Lesbia, om alles wat Catullus over Lesbia dicht daarmee negatief in te kleuren. De reden hiervoor is onze *horror vacui*, of, erger, maar waarschijnlijker in mijn ogen: we kiezen voor de identificatie van Clodia Metelli *opdat* we Catullus’ Lesbia negatief kunnen inkleuren, want classici identificeerden zich makkelijk met gekrenkte minnaars en projecteerden als vanzelf hun angst voor zelfstandige vrouwen op Lesbia. Eigenlijk zie ik ook niet goed in wat welke identificatie van Lesbia ook aan de gedichten als poëzie zou toevoegen.

Miser Catulle, Arme Catullus, zo zien wij hem tegenwoordig vaak, of misschien nog eerder zo ziet de negentiende en vroege twintigste eeuw hem: de Engelse 19^e-eeuwse politicus Macaulay kon Catullus 8 niet lezen zonder te schreien. Maar in de Oudheid en de renaissance dacht men heel anders over die verhouding: Propertius dicht dat door Catullus’ toedoen Lesbia beroemder is dan de mooiste vrouw ter wereld over wie zoveel beroemde literatuur geschreven is: ‘Dat bezongen ook de werken van de vrolijke Catullus, waardoor Lesbia nog beroemder is dan Helena’ (*haec quoque lascivi cantarunt scripta Catulli, / Lesbia quis ipsa notior est Helena*, 2.34.87-8). Martialis, die Catullus geregeld noemt en imiteert, presenteert Lesbia en Catullus in één adem met Tibullus, (die niet klaagt over zijn geliefde), en ziet Lesbia verzen dicteren aan de geleerde Catullus: ‘Mooie Nemesis is de glorie van welluidende Tibullus, Lesbia heeft, geleerde Catullus, jou verzen gedichteerd (*fama est arguti Nemesis formosa Tibulli / Lesbia dictavit, docte Catulle, tibi*, 8.73.7-8). Een zelfde beeld schildert ook Sidonius Apollinaris in de vijfde eeuw: Corinna en Ovidius, Lesbia en Catullus, knus samen achter het schrijftafeltje aan het dichten: ‘Vaak heeft Corinna samen met haar Ovidius een vers voltooid en Lesbia met Catullus’ (... *saepe versum Corinna cum suo Nasone complevit, Lesbia cum Catullo ... Epistulae* 2.10.6). Voor zover ik weet, bestaat er in de oudheid geen traditie dat de verhouding Catullus-Lesbia problematisch of ongelukkig was, en eigenlijk denk ik dat dat ook geldt voor de renaissance. In de *editio princeps* uit 1472 staat een *Vita* van Catullus, het is onbekend van wie, dat hierover alleen vaststelt dat hij een hooggeplaatste *puella* Clodia-Lesbia beminde en dat hij *erotica* schreef: ‘Valerius Catullus ... Hij beminde Clodia, een vrouw van hoge afkomst die hij Lesbia noemde in zijn poëzie. Hij was een tikkeltje wild en had weinig tijdgenoten die hem evenaarden in het dichten en geen die hem over-

trof. In zijn spotdichten was hij erg elegant maar in zijn serieuze poëzie heel serieus. Hij schreef liefdesgedichten en een bruiloftslied voor Manlius (*Valerius Catullus ... Amavit hic puellam primariam Clodiam, quam Lesbiam suo appellat in carmine. Lascivusculus fuit et sua tempestate pares paucos in dicendo frenata oratione, superiorem habuit neminem. In iocis apprime lepidus, in seriis vero gravissimus extitit. Erotica scripsit et epithalamium in Manlium.*). Een halve eeuw later schreef Marcantonio Flaminio (1498-1550) een gedicht voor Catullus die in Sirmio de bossen Lesbia's naam doet weergalmen (met een toespeling op Vergilius' eerste *Bucolicon*), zijn mooie Lesbia die eeuwig zal leven: 'O schone Muze van Catullus / die de heerlijke kust van Sirmio bewoont / en de citroenboomgaard laat klinken / met "Mooie Lesbia" ... / zolang als jouw / schitterende Lesbia zal leven' (*O quae venusta Sirmionis litora / Colis, Catulli candida / Musa, et beatam citrii silvam doces / Pulchram sonare Lesbiam, ... / usque dum tua / Formosa vivet Lesbia.*). Dat klinkt niet naar een ontrouwe geliefde. En ook de eindeloze imitaties van Catullus mus- en kusgedichten in het Neolatijn, en dat zijn er echt honderden en honderden, geven aan dat Lesbia niet gezien werd als een ontrouwe geliefde en Catullus niet als een ongelukkige minnaar maar de twee als een eeuwig kussend, innig liefdespaar.

Pas in de romantische en later Victoriaanse negentiende eeuw komen de sletterige Lesbia en de zielige Catullus in beeld. Ludwig Schwabe heeft in 1842 als eerste een heel gedetailleerde studie geschreven over de chronologie van de gedichten en de identificatie van Lesbia. Maar dat zijn studie niet volkomen waardevrij was (evenmin als de onze natuurlijk) kan goed blijken uit het volgende citaat: 'Haar misdadige en met de dag toenemende [hoe weet Schwabe dit?] wellust ... Want dat Clodia, die wellustige vrouw, door haar uitzonderlijke schoonheid en andere verlokkingen de argeloze en open Catullus, die geen weet had van trucjes die prostitutees hanteren, in haast ongelofelijke mate gevangen en in haar netten verstrikt had' (*Libidinem scelestam et in dies crescentem ... Clodiae enim mulieris libidinosae pulchritudine insigni ceterisque lenociniis Catulli animum simplicem et apertum artiumque meretriciarum ignarum incredibilem fere in modum captum et ... inretitum esse ...*, L. Schwabe *Quaestiones Catullianae* 61, 69). Schwabe's identificatie van Lesbia met Clodia Metelli en zijn "reconstructie" van de relatie zijn nog steeds invloedrijk, al is de romantisch-sentimentele persoonlijke deelname wel wat afgenomen. Ik hoop in elk geval niet dat veel mensen nog deze visie uit 1890 van de Eton headmaster Macnaghten zouden delen: 'It is difficult not to feel a sense of almost personal disappointment at the thought of what might have been, if Catullus had found, before meeting Clodia, a woman who could have saved him [!]. Ja zulke vrouwen waren er wel, bijvoorbeeld ... Tullia de dochter van Cicero [!]. If only Cicero had chosen Catullus for his son in law, we should have lost Lesbia's sparrow and Lesbia's kisses, but we should have gained nobler poems inspired by a good woman's love ...'. naast deze zielige Catullus blijven in de *beeldende* kunst van de negentiende eeuw Catullus, Lesbia en het musje wél tamelijk gezellig doorleven: op bijna alle Victoriaanse schilderijen uit de Hermaion-bundel zien we ze alledrie afgebeeld, al is het musje meestal dood.

Als voorbeeld van Cicero's én Catullus' voortleven in de *literatuur* vind ik zelf de boeken van Stephen Saylor nogal geslaagd: hij schuift de vooroordelen en het seksuele moralisme dat zoveel klassieke boeken beïnvloedt terzijde, en schrijft nadrukkelijk niet uit Cicero's perspectief. Zo weet hij zowel van Catilina als van Clodia én van Clodius aannemelijk te maken waarom ze zoveel volgelingen hadden, en hoe charmant en aantrekkelijk ze konden zijn. In *The Venus Throw* combineert hij vaak handig Catullus' gedichten met een tamelijk precieze weergave van *Pro Caelio*, zoals in de hilarische scène in het badhuis uit de redevoering, waar de smerige badhuisdieven vader en zoon Vibennius uit Catullus 32 een rol spelen. Alleen de modieuze kanten van zijn plots vind ik soms irritant. De Britse classicus T.P. Wiseman, die zich een leven lang met Catullus heeft beziggehouden, bespreekt uitvoerig de Britse literaire

receptie van Catullus-Clodia, waarvan ik hier niet meer dan een vleugje, uit de tweede hand, weergeef. De titels staan onder mijn bibliografie aan het eind; de eerste vijf staan voor de “echte” historische roman, de tweede serie, van vier prozawerken, bestaat uit werken die veel minder historisch verantwoord zijn, maar literair bevredigender volgens Wiseman. In het algemeen baseren allen zich vooral op *Pro Caelio* en andere redevoeringen van Cicero en laten ze hun romans spelen gedurende een aantal jaren uit de eerste eeuw, omdat ze anders uiteraard weinig stof zouden hebben. De eerste auteur van een 20e-eeuwse roman is de Australische dichter Jack Lindsay. Hem gaat het om het grote historische idee: zijn kritiek op Robert Graves’ *I Claudius* was dat Graves veel te biografisch-persoonlijk is. Lindsay is een antikapitalist mét in zijn persoonlijk leven een sado-masochistische verhouding met een zekere “Elza” die hij expliciet gebruikt als voorbeeld voor zijn Clodia-Lesbia. Het resultaat is een eigenaardig mengsel van abstracte ideeën en biografische verwerking. De Canadese classicus W.G. Hardy schreef een werk met soortgelijke politieke ideeën, maar met een Clodia die dé politieke macht achter alle gebeurtenissen van de jaren 70-60 is, die een verhouding met Catilina heeft en uit wraak óók verantwoordelijk is voor de keuze van Cicero tot consul, een aristocratische grande dame, die haar man Metellus vermoordt omdat hij haar dochter sloeg, of in zijn laatste roman omdat Metellus Clodia zelf sloeg na het rendez-vous met Catullus in Allius’ huis. Laatste in deze eerste trits is een Engelse diplomaat, Sir Pierson Dixon. Waar Lindsay en Hardy Clodius en ook Catilina in feite zien als vernieuwers, revolutionairen die terecht het volkomen corrupte Romeinse systeem wilden openbreken, conformeert ambassadeur Dixon zich geheel aan Cicero en schildert Clodia maar vooral Clodius als een door en door slechte anarchist. Wiseman noemt daarna nog twee moderne romanschrijvers –de titel *Death on the Appian Way* van een andere diplomaat, Kenneth Benton, lijkt wel erg op Stephen Saylor’s *A murder on the Appian Way*, beide gebaseerd op Cicero’s *Pro Milone*. – en vervolgt dan met vier voorbeelden van wat hij “major writers” noemt, die meestal géén hele roman aan Clodia wijdden, maar vaak rigoureuus de historische werkelijkheid c.q. de reconstructie van Schwabe terzijde schoven en daarmee veel betere boeken schreven, met name de enige wel full-scale interpretatie van Catullus en Lesbia in Thornton Wilder’s *The Ides of March*, die vlakweg verklaart dat hij het *Bona Dea*-proces uit 61 enige decennia verplaatst heeft.

Ook in poëzie valt er heel wat te beleven, met name van dichters die ook vertalers zijn, zoals Peter Whigham die Catullus voor Penguin Classics vertaalde. Maar daarover zou een hele aparte lezing te houden zijn. Ik eindig graag met een wat oudere dichteres, door Wiseman (terecht) geschaard onder de Cynics, Dorothy Parker, een oude liefde van mij, een fameuze New Yorkse “wit” in de jaren 20-30 van de vorige eeuw: *From a letter to Lesbia*

... So, praise the gods, Catullus is away!
 And let me tend you this advice, my dear:
 Take any lover that you will, or may,
 Except a poet. All of them are queer.

It's just the same- a quarrel or a kiss
 Is but a tune to play upon his pipe.
 He's always hymning that or wailing this;
 Myself, I much prefer the business type.

That thing he wrote, the time the sparrow died-
 (Oh, most unpleasant- gloomy, tedious words!)
 I called it sweet, and made believe I cried;
 The stupid fool! I've always hated birds....

Kleine bibliografie

- Catullus, Commentaren van Wilhelm Kroll (1923), C.J. Fordyce (1961), Kenneth Quinn (1970), Hans Peter Syndikus (1984), D.F.S. Thomson (1996)
Catullus. Receptie van de Klassieken – Supplement IV, VU-Hermaion 1996
Dam, Harm-Jan van (ed.), *Langer dan een eeuw. Over Catullus*, Leiden 1991
Gaisser, Julia Haig, *Catullus and his Renaissance Readers*, Oxford 1993
Hejduk, Julia Dyson, *Clodia. A Sourcebook*, Univ. of Oklahoma Press 2008
Schwabe, Ludwig, *Quaestiones Catullianae*, Giessen 1862 (via Google Books)
Skinner, Marilyn, “Clodia Metelli”, *Transactions of the American Philological Association* 113 (1983), 273-87
Wiseman, T.P., *Catullan Questions*, Leicester 1969
Wiseman, T.P., “Clodia: some imaginary lives”, *Arion* N.S. 2 (1975), 96-115
Wiseman, T.P., *Catullus and his world. A reappraisal*, Cambridge 1983
- Romans genoemd door Wiseman 1975, cf. 1985 pp. 211 e.vv.*
- Jack Lindsay, *Despoiling Venus* over Caelius, 1935, *Brief Light*, 1939 over Catullus, na een trilogie over Catilina 1934-35: *Rome for sale, Caesar is dead, Last days with Cleopatra*
W.G. Hardy, *Turn back the river* fictionele biografie van Clodia, 1938, *The City of Libertines* over de periode 62-54, 1957
Sir Pierson John Dixon, *Farewell Catullus*, 1953
Robert De Maria, *Clodia*, 1965
Kenneth Benton, *Death on the Appian Way*, over de periode 63-52, 1974
- Marcel Schwob, *Clodia matrone impudique*, in *Vies imaginaires*, 1896
Thornton Wilder, *The Ides of March*, 1948
Alfred Duggan, *Three's Company*, 1958
Rex Warner, *Young Caesar* 1958, *Imperial Caesar* 1960 (samen *Julius Caesar* 1967)

Harm-Jan van Dam, opleiding GLTC VU, De Boelelaan 1105, 1081 HV, 020 5986564,
hj.van.dam@let.vu.nl

* Dit is een licht bewerkte versie van de lezing die ik hield op zaterdag 26 september 2009 tijdens de nazomerconferentie. Ik heb de tekst van mijn handout verwerkt in de lezing, een aantal passages die ik omwille van de tijd weglief uit de voordracht hier wel opgenomen, en een enkele formulering bijgesteld.